

Opvoeden in een opwarmend klimaat

Kinderen en jongeren een hoopvolle toekomst bieden

Augustus 2022 | Tom van Yperen

Onderzoek laat zien dat de klimaatverandering een negatieve invloed heeft op het mentaal welzijn van kinderen en jongeren. Uit de literatuur blijkt dat het voor het verbeteren van dat welzijn niet voldoende is om hen alleen te informeren over wat er aan de hand is en hen aan te zetten tot actie. Cruciaal is dat zij een hoopvolle toekomst tegemoet kunnen zien. Dat brengt voor opvoeders de verantwoordelijkheid mee om die hoopvolle toekomst te creëren. Naast woorden vraagt dat ook om duurzaam gedrag van ouders en andere opvoeders, bijvoorbeeld in de kinderopvang en de school, maar ook gezamenlijk in de buurt, de samenleving en de politiek. Participatie van kinderen en jongeren is daarbij essentieel omdat zij volwassenen kunnen helpen met het ontwikkelen van duurzaam gedrag en daarmee van een hoopvolle toekomst.

Samenvatting

Langs allerlei wegen krijgen kinderen en jongeren informatie en beelden over de klimaatverandering die hun toekomstbeeld en welbevinden beïnvloeden.

In dit essay beantwoorden we op basis van een verkennende literatuurstudie twee vragen:

- Wat betekent de klimaatverandering voor het opgroeien en opvoeden van kinderen en jongeren?
- Hoe kunnen opvoeders hen een kansrijk toekomstperspectief bieden?

Dit essay willen we gebruiken om verder in gesprek te gaan met kennispartners over vervolgacties die nodig zijn om de kennis over het adequaat handelen van opvoeders te verdiepen.

Uit onderzoek blijkt dat klimaatverandering ruim driekwart van de kinderen en jongeren zorgen baart. Dat uit zich onder meer in angst en verdriet, een verlies aan vertrouwen in overheden en bedrijfsleven, en het gevoel in de steek te worden gelaten. Bij ruwweg een kwart verstoren deze gevoelens hun dagelijks leven of hun nachtrust. Het overgrote deel van de kinderen en jongeren blijkt er veerkrachtig mee om te kunnen gaan. Factoren die waarschijnlijk beschermend werken zijn sociale cohesie en een goede ouder-kindrelatie. Al bestaande psychische problemen vormen mogelijk een risicofactor. Onderzoek is nodig om meer zicht te krijgen op risicofactoren en beschermende factoren.

Over het algemeen gaan kinderen op drie manieren met hun zorgen om:

- ze zijn probleemgericht en ondernemen actie om problemen op te lossen;
- ze bagatelliseren het probleem of laten het voor wat het is;
- ze zoeken vooral naar een hoopvol toekomstperspectief.

Een combinatie van actiegericht-heid, er even niet mee bezig zijn en gericht zijn op het creëren van hoop lijkt een gezonde manier om met het vraagstuk van klimaatverandering om te gaan. Daarbij is het belangrijk dat volwassenen ook actie ondernemen en hoop op een betere toekomst geven. Kinderen en jongeren blijken daar op hun beurt weer een bijdrage aan te kunnen leveren door alles wat ze leren op school en op internet. In die zin is het echt een kwestie van samen optrekken.

Hoop blijkt een belangrijk begrip in de pedagogiek rond klimaatverandering. Opvoeders krijgen daarin de rol om kinderen en jongeren te helpen op zoek te gaan naar oplossingen en toekomstperspectief, om denkpatronen bij kinderen en jongeren uit te dagen en hen actief bij initiatieven te betrekken. Op basis van onze studie willen wij daar aan toevoegen dat het belangrijk is om geregeld ontspanning te zoeken. Verder zien we dat de pedagogiek de volwassenen in de rol van model voor duurzaam gedrag plaatst, terwijl uit onderzoek blijkt dat zij ook veel van hun kinderen leren en daarop hun denken en

gedrag aanpassen. Vanuit pedagogisch perspectief biedt dat volwassenen de kans te laten zien hoe je kunt omgaan met situaties waarin persoonlijke kennis, zekerheden en acties tekortschieten, maar je samen al zoekend en lerend verder kunt komen.

Al met al ligt het handelingsperspectief van opvoeders vooral op drie terreinen:

- kinderen en jongeren op het spoor zetten van een mix van actie ondernemen, ontspannen en een hoopvol toekomstperspectief zoeken;
- samen optrekken met kinderen en jongeren in het leren duurzamer te leven en zich open te stellen voor ieders kennis en ideeën op dit vlak;
- werken aan sterke relaties in het sociale netwerk en aan de samenleving als vangnet en als collectief om aan bij te dragen.

Ook opvoeders in andere domeinen dan het gezin hebben in dit geheel een specifieke verantwoordelijkheid. Zo leert onderzoek dat wanneer kinderen bijvoorbeeld in de kinderopvang en het jeugdwerk vroeg kennismaken met de natuur, de kans groter is dat zij zich daar later ook meer mee bezighouden. Maar onderzoek laat ook zien dat een focus op kennisoverdracht in het onderwijs over het klimaatprobleem het mentaal welzijn van kinderen kan schaden. Daarom is het zaak dat ook het onderwijs bijdraagt aan de drie hiervoor genoemde terreinen. En omdat we weten dat kinderen en jongeren hun ouders beïnvloeden, versterken opvoeders in andere domeinen langs deze weg ook de opvoeding thuis.

Inhoud

Samenvatting	2
1. Inleiding	5
1.1 De situatie: een existentieel probleem	5
1.2 Aanleiding voor dit essay	5
1.3 Opzet en doel van dit essay	5
2. Klimaatverandering heeft invloed op het welzijn van kinderen en jongeren	7
2.1 Veel kinderen en jongeren maken zich zorgen	7
2.2 De stress is normaal, functioneel en verbonden aan veerkracht	7
2.3 Positief en negatief beïnvloedende factoren	8
3. Hoe gaan kinderen en jongeren met klimaatverandering om?	10
3.1 Verschillende omgangsstrategieën	10
3.2 Een mix van omgangsstrategieën helpt	11
3.3 De betekenis van hoop	12
3.4 De betekenis van meedoen en meebepalen	13
4. Wat betekent dit voor het opvoeden?	14
4.1 De pedagogiek rondom klimaatverandering	14
4.2 Een gezond denkptraan aanleren	16
4.3 Samen optrekken in meedoen, meedenken en meebeslissen	17
4.4 Werken aan sterke relaties en diversiteit in ontmoetingen	17
4.5 Rol van medeopvoeders in andere domeinen	18
Noten	20

1. Inleiding

1.1 De situatie: een existentieel probleem

De aarde warmt op omdat de mens grote hoeveelheden broeikasgas in de lucht brengt. Dat staat nauwelijks meer ter discussie. Het rapport van het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) van april 2022¹ spreekt van een nog altijd toenemende uitstoot. Het IPCC meldt daarbij dat de kritische grens van anderhalve graad opwarming zeer waarschijnlijk over tien jaar wordt gehaald en daarna wordt overschreden. De World Meteorological Organization spreekt zelfs van een kans van vijftig procent dat die overschrijding al over vijf jaar plaatsvindt.²

De gevolgen daarvan zijn op de langere termijn zeer groot. Het leidt onder andere tot meer extreem weer, het stijgen van de zeespiegel en uitdroging van gebieden. Sommige streken worden moeilijk bewoonbaar. Gezondheidsproblemen ontstaan bijvoorbeeld door hittestress, toename van allergieën en infectieziekten.³ Maar de klimaatverandering is ook als een psychologisch en een sociaal probleem geduid.⁴ Het wordt ook wel de grootste bedreiging genoemd waar de mensheid voor staat.⁵

In de literatuur wordt ook wel de term 'existentieel' gebruikt om uit te drukken dat klimaatverandering grote gevolgen heeft voor ons bestaan en het sociale systeem.⁶ Belangrijke psychische gevolgen zijn onder meer problemen met de geestelijke gezondheid, een gevoel van hulpeloosheid en hoopeloosheid, en intense gevoelens van verlies.⁷ Daarmee is het ook een pedagogisch probleem. Want hoe voed je kinderen op in een situatie met zo'n somber toekomstperspectief?

1.2 Aanleiding voor dit essay

Kinderen en jongeren krijgen via hun ouders, de school, de media en in onderlinge contacten veel mee van wat zich afspeelt in de wereld. Dit heeft onvermijdelijk invloed op hun welbevinden omdat het hun toekomstbeeld meebepaalt. Het Nederlands Jeugdinstituut (Nji) heeft als missie met kennis bij te dragen aan een kansrijke jeugd. Ons hart ligt bij het verbeteren van het leven van kinderen, jongeren en hun opvoeders.

Gezien de situatie rond de klimaatverandering en de gevolgen daarvan voor de toekomst van kinderen en jongeren, voelen wij ons verantwoordelijk voor het zoeken naar kennis over het pedagogisch handelingsperspectief. Wat betekent de klimaatverandering voor het opvoeden van kinderen en jongeren? Hoe kunnen we hen een kansrijk toekomstperspectief bieden?

1.3 Opzet en doel van dit essay

Om antwoord te krijgen op deze vragen hebben we een verkenning gedaan in de internationale literatuur. We hebben we gezocht naar:

- wat de klimaatverandering betekent voor met name het welzijn en de mentale gezondheid van kinderen en jongeren en
- wat opvoeders, en dan vooral ouders en docenten, kunnen doen om het welzijn en de mentale gezondheid van kinderen en jongeren te bevorderen en hen perspectief te geven op een kansrijke toekomst.

Via zoekmachines op internet en de zogeheten sneeuwbalmethode, waarbij de ene bron je op het spoor van een andere zet, hebben we Nederlandstalige en Engelstalige bronnen in de internationale literatuur verzameld. Daarbij hebben we vooral gekeken naar recente stukken, vanaf 2019, omdat daar vaak oudere bronnen in zijn verwerkt. Dit heeft ons een eerste, vrij brede verkenning van het thema opgeleverd. Later willen we met meer focus en specifieke vraagstellingen op deelthema's systematische en uitgebreidere zoekacties uitvoeren.

In dit document doen we verslag van deze eerste verkenning. Die willen we gebruiken voor verder gesprek met kennispartners, zoals pedagogische en sociale wetenschappers, kennisinstututen, beleids-specialisten en ervaringsdeskundigen. Daarin willen we samen bekijken welke vervolgacties nodig zijn om de kennis over het handelingsperspectief te verdiepen.

Dit essay is in principe niet gericht op de doelgroep van kinderen, jongeren en opvoeders. Voor hen vertalen we onze bevindingen naar praktische informatie die we aanbieden in ons kennisdossier over klimaatverandering.⁸ Via dat kennisdossier is het essay voor hen wel beschikbaar.

2. Klimaatverandering heeft invloed op het welzijn van kinderen en jongeren

2.1 Veel kinderen en jongeren maken zich zorgen

Kinderen zijn kwetsbaarder dan volwassenen

Onze indruk is dat de meeste literatuur over de gevolgen van klimaatverandering is gebaseerd op onderzoek naar de effecten van klimaatrampen die hebben plaatsgevonden, zoals bosbranden, orkanen en overstromingen. Daaruit blijkt dat de gevolgen het grootst zijn voor kwetsbare groepen, waaronder kinderen, ouderen, populaties in ontwikkelingslanden en mensen met een onderliggende aandoening.^{9,10} De literatuur geeft aan dat kinderen gevoeliger voor effecten van klimaatverandering zijn dan volwassenen^{11,12}, omdat ze in hun omgang ermee afhankelijker zijn van volwassenen en van sociale ondersteuningsnetwerken.^{13,14} Na klimaatrampen laten kinderen ernstiger problemen zien dan volwassenen, zoals posttraumatische stressstoornis en depressie. De gevolgen zijn vaak lang na een ramp aanwezig door aanhoudende rouw, onderbroken schooltijd en zich ontwikkelende gedragsproblemen.^{15,16}

Geleidelijke klimaatverandering is een omgevingsstressor

Het effect van geleidelijke klimaatverandering is minder duidelijk. Niettemin is er veel bewijs dat de geleidelijke klimaatverandering invloed heeft als omgevingsstressor. Klimaatverandering wordt als een reële en wereldwijde bedreiging ervaren met alle zorgen van dien. Het besef dat een eenvoudige aanpassing niet mogelijk is, roept onzekerheid en angst voor de toekomst op.¹⁷ Internationaal onderzoek laat hierover zien dat rond de 75 procent van de volwassenen boven de 17 jaar bezorgd is.¹⁸ Datzelfde percentage zien we in veel studies onder kinderen en jongeren.

Zorgen over de klimaatverandering uit zich bij de jeugd in angst en verdriet, een verlies aan vertrouwen in overheden en bedrijfsleven, en het gevoel in de steek gelaten te zijn.¹⁹ In een studie onder Nederlandse kinderen en jongeren van 8 tot 14 jaar zei 7 procent van een representatieve onderzoeksgroep dat ze wel eens wakker liggen van klimaatverandering. In een groep die reageerde op een open enquête was dat 30 procent.²⁰

2.2 De stress is normaal, functioneel en verbonden aan veerkracht

Niet pathologiseren, maar normaliseren

Wetenschappers schrijven dat het belangrijk is de emotionele reactie op de klimaatverandering – ook wel ‘klimaatangst’ genoemd – niet te snel te pathologiseren. Volgens hen moeten we voorkomen dat we de reactie als onaangepast zien en dat we de focus leggen op het individu, terwijl we de context buiten beschouwing laten.²¹ Beter is het de nadruk te leggen op het vermogen van veel mensen om zich aan te passen, in plaats van ze allemaal te labelen als ‘getraumatiseerd’ en ervan uit te gaan dat ze een behandeling nodig hebben.²² De reactie op klimaatverandering is namelijk ook te zien als een gezonde, functionele reactie op een omgevingsstressor die kan motiveren om je stem te laten horen en kan activeren om wat aan de situatie te doen.

Het kan verstorend gaan werken

Het is ook mogelijk dat een dysfunctionele reactie op de klimaatverandering ontstaat, met bijvoorbeeld slaapstoornissen, apathie en angst die het dagelijks functioneren verstoren.²³ Hoewel goed onderzoek ontbreekt, is de schatting dat 17 tot 27 procent van de bevolking door de klimaatverandering stress ervaart die op een of andere manier hun normale functioneren beïnvloedt. De literatuur geeft geen eenduidig beeld van hoe dat onder kinderen en jongeren ligt. Veel studies wijzen erop dat jongeren zich over het algemeen meer zorgen maken over de toekomst dan volwassenen. Dat maakt het aannemelijk dat een dysfunctionele klimaatangst onder die groep ook meer voor komt.²⁴

Maar meestal zien we veerkracht

Onderzoek naar de gevolgen van klimaatrampen toont iets belangrijks: in plaats van pathologische uitkomsten zien we onder de bevolking vooral veerkracht. Na een aanvankelijk verstoord functioneren rapporteren mensen vaak een goed herstel. Ook melden ze dat de gebeurtenissen de familie en gemeenschap dichter bij elkaar heeft gebracht. Voor kinderen geldt dat minder. Dat komt waarschijnlijk door het verlies of de vermissing van een ouder, gemiste school of een sterk veranderde omgeving. Niettemin laat de overgrote meerderheid van de kinderen veerkracht zien en herstellen zij binnen een jaar. Hoe langer de dreiging en stress duurt en hoe gecompliceerder die is, hoe minder gunstig het beeld is.²⁵ Zonder goede aanpak kan dat de mentale gezondheid en het welzijn uiteindelijk schaden.²⁶

2.3 Positief en negatief beïnvloedende factoren

Wat maakt nu dat klimaatverandering mentale effecten heeft en al dan niet een functionele of juist dysfunctionele uitwerking? Het onderzoek geeft weinig aanwijzingen als het gaat om de geleidelijke klimaatverandering; het zegt vooral iets over factoren die van invloed zijn na klimaatrampen. Dat zijn de volgende:

- **Sociale steun en sociale cohesie**

Dit geldt als een sterke, invloedrijke beschermende factor en wordt ook wel het ‘sociale kapitaal’ genoemd. Dat geeft toegang tot steunbronnen, zoals directe hulp, informatie, kinderopvang, financiële middelen en emotionele en psychologische ondersteuning. Onderzoekers zijn het erover eens dat sociale steun en sociale cohesie als een katalysator werkt in het herstel van gezinsroutines, het hervatten van school en allerlei maatschappelijke activiteiten.²⁷ Steun van leeftijdsgenoten lijkt vooral bij te dragen aan een vermindering van angstgevoelens.²⁸ Wonen in gemeenschappen met een gebrek aan sociale steun geldt juist als een risicofactor voor angstgerelateerde pathologie.²⁹

- **De kwaliteit van de ouder-kindrelatie**

Hoewel er nog weinig bewijs voor is, zijn er aanwijzingen dat de ouder-kindrelatie een nadelige invloed heeft als er sprake is van een negatieve opvoedstijl, een vijandig of conflictueus gezinsklimaat, een weinig ervaren onderlinge band en geen goede verbinding met de omgeving.³⁰ Een goed gezinsverband geldt daarentegen als een beschermende factor, met name tegen gevoelens van somberheid.³¹

- **Al bestaande psychische problemen**

Psychische problemen die kinderen en jongeren al hebben, zoals een angststoornis, kunnen het mentale effect van klimaatrampen versterken.³² Ook al bestaande psychische problemen van ouders worden in verband gebracht met negatieve reacties van kinderen.³³

Logischerwijs spelen dezelfde factoren bij klimaatverandering, maar onderzoek is nodig

Dit soort bevindingen zijn niet zonder meer te extrapoleren naar de risicofactoren en beschermende factoren die een rol spelen in de mentale gevolgen van de geleidelijke klimaatverandering. Het ligt voor de hand om te veronderstellen dat hier dezelfde factoren werken. Maar of dat echt zo is, zal onderzoek en ervaring moeten uitwijzen.

3. Hoe gaan kinderen en jongeren met klimaatverandering om?

3.1 Verschillende omgangsstrategieën

Kinderen kunnen op verschillende manieren omgaan met de dreiging die van klimaatverandering uitgaat. Dit worden ook wel ‘coping-strategieën’ genoemd. In een veel aangehaald Zweeds onderzoek onder twaalfjarige kinderen zijn drie van die strategieën gevonden, die later nog wat verder zijn gespecificeerd.^{34,35} De namen van de strategieën zijn niet heel duidelijk. Daarom passen we die hier iets aan en geven we een korte beschrijving.

Coping gericht op probleemoplossing

Dit heet in de literatuur Problem-focused coping. Kinderen met deze strategie vatten klimaatverandering vooral op als een probleem waarvoor zij zich moeten inzetten. Uitspraken die bij hen passen, zijn:

- ‘Ik denk na over wat ik zelf kan doen.’
- ‘Ik zoek informatie over wat ik als kind kan doen.’
- ‘Ik praat met mijn familie en vrienden over wat iemand kan doen om te helpen.’

Volgens de literatuur laten deze kinderen een hoge mate van betrokkenheid zien. Maar omdat het probleem zich niet zo gemakkelijk laat oplossen, kan de bewustwording van de omvang en ernst van klimaatverandering ook tot meer psychisch leed leiden. Het onderzoek toont dan ook dat kinderen bij wie deze strategie dominant is, over het algemeen hoger scoren op negatieve gevoelens dan andere groepen.

Coping gericht op ontkenning van het probleem

In de literatuur wordt hier gesproken over *Emotion-focused coping* of over *De-emphasizing seriousness climate change*. Daarbij zijn de kinderen er vooral op gericht de betekenis van klimaatverandering kleiner te maken of te ontkennen, om de angst te verminderen. Uitspraken die hierbij passen zijn:

- ‘Ik denk dat het probleem overdreven is.’
- ‘Het kan me niet schelen omdat ik niet veel weet over klimaatverandering.’
- ‘Klimaatverandering is iets positiefs omdat de zomers warmer worden.’
- ‘Ik kan me niet druk maken om klimaatverandering.’
- ‘Er zal tijdens mijn leven niets ernstigs gebeuren.’
- ‘Klimaatverandering is niet van toepassing op waar wij wonen.’

Deze kinderen scoren laag op betrokkenheid, maar hoog op negatieve gevoelens. Ze lijken de dreiging weg te kunnen redeneren en dat leidt op de korte termijn tot minder angst. Maar dat blijkt onvoldoende effect te hebben op negatieve gevoelens rondom dit thema, want die raken ze niet goed kwijt.

Coping gericht op het scheppen van een zinvol toekomstperspectief

Dit heet ook wel *Meaning-focused coping*. Deze kinderen plaatsen de problemen in historisch perspectief en proberen hoop te vinden in het oplossend vermogen van de samenleving en de wetenschap.

Uitspraken die hierbij passen zijn:

- ‘Steeds meer mensen zijn klimaatverandering serieus gaan nemen.’
- ‘Ik heb vertrouwen in de mensheid; we kunnen alle problemen oplossen.’
- ‘Ik vertrouw erop dat wetenschappers in de toekomst met een oplossing komen.’
- ‘Ik heb vertrouwen in mensen die betrokken zijn bij milieuorganisaties.’
- ‘Ik vertrouw de politici.’
- ‘Ook al is het een groot probleem, je moet hoop hebben.’

Deze kinderen laten een grote betrokkenheid zien. De strategie vermindert hun angst, zonder de problematiek te ontkennen, en versterkt optimisme en betrokkenheid voor de aanpak ervan. Ook is er sprake van minder negatieve gevoelens.

3.2 Een mix van omgangsstrategieën helpt

Niet één is de beste

Wie de effecten van de coping-strategieën overziet, kan geneigd zijn om de strategieën gericht op probleemoplossing en ontkenning als niet-effectief te bestempelen, en die gericht op toekomstperspectief als de beste. Maar dat ligt wat genuanceerder. Coping gericht op probleemoplossing werkt mogelijk positief als het bewustzijn van de omvang en complexiteit van het probleem nog niet zo groot is, zoals bij jonge kinderen. Bij hen kan het goed werken om zelf kleine acties te ondernemen, zoals scheiden van afval, korter douchen, licht niet onnodig laten branden enzovoort. Maar sterke betrokkenheid bij klimaatverandering kan ook behoorlijke en langdurige stress opleveren omdat het probleem zich niet snel laat oplossen en wellicht eerst nog erger wordt.³⁶ Daarom kan ook coping gericht op ontkenning nuttig zijn. Immers, het kan gezond zijn om er tijdelijk minder mee bezig te zijn, het wat te negeren en andere activiteiten op te zoeken.³⁷ Het kan werken als een soort mentale pauze.

Veel adolescenten hebben kennelijk een pauze nodig

Interessant is dat uit sommige studies blijkt dat adolescenten (14 tot 18 jaar) vaak minder bezorgd zijn over het klimaat dan andere leeftijdsgroepen.³⁸ Dit wordt ook wel *‘the adolescent dip’* genoemd. Een van de verklaringen is dat veel jongeren in deze groep gaan beseffen dat het probleem mondiaal is, hun eigen invloed erop klein, en dat overheden en bedrijven (te) weinig doen om het tij te keren. Sommige jongeren klimmen daarom op de barricaden, maar voor de meesten lijkt enige bagatellisering in eerste instantie de manier om met het inzicht van de ernst van het probleem om te gaan.³⁹ Een andere verklaring is dat pubers vooral op zichzelf betrokken zijn; erg bezig zijn met hun eigen identiteit. De betrokkenheid op hun omgeving komt volgens deze verklaring later wel weer, vooral als de school en de omgeving er veel aandacht aan geven.⁴⁰

Een gedoseerde mix die past bij de leeftijd

Het onderzoek naar de coping-strategieën met betrekking tot klimaatverandering is nog vrij jong en vooral op kinderen gericht geweest, en minder op jongeren. Met de huidige stand van kennis is niet te zeggen dat een bepaalde manier zaligmakend is. In de eerste plaats speelt leeftijd of ontwikkelingsniveau een rol. Bij jonge kinderen lijkt het te passen om het klein en actiegericht te houden, bij jongeren past meer een benadering die zich ook op de samenleving richt. Tegelijk lijkt een dosering van de verschillende strategieën een min of meer natuurlijke manier om met het omvangrijke en complexe probleem van klimaatverandering om te gaan. Actiegerichtheid is goed, maar als het teveel wordt is een zekere mate van vermijding helemaal niet gek. Optimisme en vertrouwen in de samenleving is ook goed, maar als dat vertrouwen wordt geschaad kan het tijdelijk een goed gevoel geven dat je tenminste zelf de handen uit de mouwen steekt. Of je trekt je tijdelijk even terug in je eigen cocon.

3.3 De betekenis van hoop

Hoop biedt perspectief

Opvallend aan de coping-strategieën is dat hoop daarin een belangrijke rol speelt. Bij hoop gaat het erom dat mensen verwachten dat een gewenste verandering gaat optreden.⁴¹ Bij de coping gericht op probleemoplossing is het de hoop dat individuele actie bijdraagt aan de aanpak van de klimaatverandering. Bij de coping gericht op ontkenning is het de hoop dat het probleem niet zo groot is als voorgesteld en dat het zal overwaaien. Bij de coping gericht op het scheppen van een zinvol toekomstperspectief is het vooral het optimisme dat de samenleving en de wetenschap het uiteindelijk zullen aankunnen.⁴²

Hoopvol de toekomst tegemoet kunnen zien is niet alleen in het belang van de jeugdige zelf. De voortzetting van de samenleving heeft jonge mensen nodig die met vertrouwen de toekomst tegemoet zien.⁴³ Dat zinvolle toekomstperspectief is vooral voor jongeren niet gemakkelijk op te brengen. Studies laten zien dat zij – als het gaat om de klimaatverandering – min of meer gevangen zitten in een beeld van dreiging, somberheid, apocalyptische beelden en falende politiek die via de media over hen wordt uitgestrooid. Dat maakt het genuanceerd denken over de toekomst, met ook meer positieve scenario's, niet gemakkelijk.⁴⁴

Is dat positieve toekomstperspectief dan niet aan te wakkeren? Een studie in de VS onder volwassenen laat zien dat hoop op een betere toekomst in het algemeen is te bevorderen, maar kan leiden tot het vaker bagatelliseren van het klimaatprobleem en het loslaten van de eigen verantwoordelijkheid om in actie te komen.⁴⁵ Dat zou een beperkte, eenzijdige coping-strategie in de hand kunnen werken. Zaak lijkt ook de eigen verantwoordelijkheid om actie te ondernemen te blijven benadrukken. Zo ontstaat een hoopvol toekomstperspectief: als de samenleving, de wetenschap en wij als individuele burgers ons goed voorbereiden en flink inspanssen, is het doel van een leefbare en duurzame toekomst bereikbaar.

Je brein past hoopvolle informatie aan op bestaande denkpatronen

Een zeer sterk psychologisch mechanisme dat bij het bevorderen van hoop meespeelt is de 'bevestigingsbias'. Dit is de automatische neiging om gegevens op te merken die bij een bestaande overtuiging passen. Zodra die overtuiging tussen de oren zit, is die niet gemakkelijk te veranderen. Bijvoorbeeld, als je denkt dat de klimaatverandering jou niet zo erg zal raken of wel zal overwaaien, ben

je er vooral op gericht dat idee met informatie te bevestigen. Sterker nog, dit proces wordt gevoed door een vorm van redeneren waarin je argumenten fabriceert om tot de voor jou gewenste conclusie te komen, zelfs als er veel bewijs is dat die conclusie onjuist is. Omgekeerd, dat als je denkt dat de beschaving ten onder zal gaan aan de klimaatverandering, dan is het moeilijk om uit die denkwijze te komen. Alle informatie die het tegendeel aangeeft, wordt gefilterd door je vooroordelen, reeds bestaande kennis en overtuigingen.⁴⁶ Hoopvolle informatie komt dus niet zomaar binnen. De mate waarin een persoon hier inderdaad hoop door krijgt, hangt af van het gevestigde denkpatroon. Dit wil niet zeggen dat bestaande overtuigingen van jeugdigen niet te veranderen zijn. Het is mogelijk hoop aan te wakkeren. Dat kost alleen veel tijd, het vraagt om het veelvuldig in contact komen met andere zienswijzen en om het uitdagen van gevestigde overtuigingen door ze bespreekbaar te maken.^{47,48}

3.4 De betekenis van meedoen en meebepalen

Niet alleen slachtoffer, ook actor

In het voorgaande lijken kinderen en jongeren vooral slachtoffer van de klimaatverandering te zijn. In de literatuur is echter langzaam een verschuiving van de aandacht te zien in de richting van kinderen en jongeren als belangrijke actoren in de veranderingen die nodig zijn.^{49,50} Hen vragen om mee te denken en mee te doen is daarvoor een belangrijke stap. Maar hoe zorgen we ervoor dat op een goede manier gebeurt? In 2020 verscheen in The Washington Post een artikel over de enorme angst en somberheid onder jongeren over wat ze te wachten staat. Kunnen we hen dan wel vragen in actie te komen, zonder dat dit hun angst voor een apocalyptische toekomst alleen maar vergroot? Volgens het artikel is het antwoord 'ja': we moeten hen wel vragen in actie te komen omdat het probleem niet in het tijdsbestek van de huidige generatie te fiksen is. De komende generaties zullen de gevolgen merken en hun leefwijze er flink op moeten aanpassen. Maar als we hen vragen in actie te komen, dan past daar om te beginnen wel een excuus bij van de oudere generaties die hen in dit parket hebben gebracht, luidde het pleidooi.⁵¹

Ontwikkelingsopgave voor kinderen, jongeren én volwassenen

Of een excuus inderdaad op zijn plaats is, moeten we ouders zelf laten overwegen. Hoe dan ook kan het daarmee niet volstaan. De volwassenen zullen zich net zo goed moeten inzetten door zelf duurzamer gedrag te ontwikkelen. Kinderen en jongeren vragen om actieve betrokkenheid bij het aanpakken van het probleem kan alleen gezond voor hen uitwerken als zij de nodige veerkracht en een zinvol toekomstperspectief hebben.⁵² Voor die veerkracht is het belangrijk dat kinderen en jongeren zich gesteund weten als zij zich soms ook even niet met de problemen hoeven bezig te houden, en dat opvoeders daarvoor begrip tonen. Voor het zinvolle toekomstperspectief is het essentieel dat veel burgers, bedrijven en de politiek al in actie zijn gekomen en dat hun inzet alleen maar toeneemt. Internationaal is inderdaad een dergelijke ontwikkeling te zien.⁵³ Ook voor Nederland geldt dat er hoopvolle tekenen zijn dat de *mindset* en het gedrag van Nederlanders, het bedrijfsleven en de politiek over de hele linie aan het veranderen zijn.⁵⁴ Inmiddels zijn er veel wegen ontstaan waarlangs kinderen en jongeren zicht kunnen krijgen op een leefbare planeet.⁵⁵ Niet de fossiele status quo, maar het duurzame alternatief is aan de winnende hand, zo vatte een tekst in De Correspondent het trefend samen.⁵⁶ Daarbij is klip en klaar dat dit alternatief niet door één generatie te fiksen is, maar dat het een ontwikkelingsopgave is voor kinderen, jongeren én volwassenen.

4. Wat betekent dit voor het opvoeden?

4.1 De pedagogiek rondom klimaatverandering

Een zich ontwikkelend kennisterrein

Op het internet zijn veel artikelen te vinden over wat ouders en andere opvoeders kunnen doen om voor en met kinderen en jongeren te werken aan een duurzamere toekomst. We zijn in onze literatuurverkenning echter nog weinig onderzoek tegengekomen dat het handelingsperspectief empirisch onderbouwt. Voor een deel komt dat vermoedelijk door de nog relatief recente aandacht voor het vraagstuk in de sociale wetenschappen. Het steeds scherpere beeld van wat de klimaatverandering met kinderen en jongeren doet, zal die aandacht aanwakkeren. Daarnaast geldt dat onze studie zich beperkte tot de Nederlandse en Engelstalige literatuur. Omdat in andere talen misschien nog meer materiaal te vinden is, willen we daar in een vervolgstudie naar op zoek gaan.

De pedagogiek van de hoop

In de Nederlandse literatuur zien we geregeld het interessante concept van ‘de pedagogiek van de hoop’ opduiken. Micha de Winter constateerde in 2018 dat kinderen opgroeien in een wereld die op zijn fundamenteën wankelt door onder meer terrorisme, ondergraving van de rechtstaat, de verzwakking van Europa en de ruwe omgangsvormen in de sociale media. Dit alles zal ongetwijfeld het toekomstbeeld van die kinderen beïnvloeden. Hij pleit – mede gebaseerd op denkers als Dasberg en Dewey – voor een pedagogiek van de hoop: ‘dat we jonge mensen [...] stimuleren om recht te doen aan de sociale erfenis van hun voorouders, en aan het belang van volgende generaties.’⁵⁷ Volgens De Winter schep je als opvoeder op de volgende manieren hoop:

- door kinderen en jongeren een onderzoekende en nieuwsgierige houding aan te leren, waarin ze zelf en met elkaar op zoek gaan naar achtergronden, bronnen, argumenten en mogelijke oplossingen;
- door al te snelle oordelen van kinderen en jongeren te onderbreken, waarbij je hen vraagt hun eigen argumenten op een rij te zetten en zich te verplaatsen in de argumenten en gevoelens van de ander, ook als ze het met elkaar oneens zijn;
- door als opvoeder optimisme voor te leven en hoopvol samen te werken aan de toekomst;
- door actieve participatie van kinderen en jongeren te bevorderen, als instrument omdat ze leren door mee te doen, en als doel omdat de democratische samenleving bestaat bij gratie van een actieve deelname van iedereen.⁵⁸

Het pleidooi van De Winter gaat niet specifiek over de dreiging van klimaatverandering. Een aantal jaren eerder verscheen een verslag van een symposium waarin dat wel gebeurde, onder de titel ‘De klimaatcrisis en een pedagogiek van de hoop.’⁵⁹ De pedagogen Both, Miedema en Schraivesande grijpen daarin eveneens terug op eerdere denkers, in dit geval Freire, Langeveld en – ook weer – Dasberg. Hoop wordt daarbij omschreven als een diep verlangen naar het realiseren van waarden waarin je gelooft, zoals ecologische duurzaamheid. Het handelen wordt in dat kader gedreven door bewuste of onbewuste emoties en denkpatronen. De opvoeding moet zich in eerste instantie vooral daar op

richten, en pas daarna op kennis en competenties. Van opvoeders vraagt dit zelfonderzoek, eerlijkheid en het goede voorbeeld geven in de zorg voor het klimaat. Van belang is dat kinderen daarin participeren en dat de zorg voor het klimaat is ingebed in het leven thuis en op school. Zo wordt het kleinschalig, lokaal handelen verbonden met het oplossen van het wereldwijde probleem. Groot belang wordt gehecht aan ontmoeting van mensen met verschillende zienswijzen. Mensen kunnen immers ook verlangen naar het behouden van de levensstijl die juist het klimaat bedreigt. Faciliteer daarom de ontmoeting, is de boodschap. De auteurs zetten kritische kanttekeningen bij het uitgangspunt dat oplossingen een win-winsituatie moeten opleveren. Het is pedagogisch verantwoord om eerlijk te zijn over het feit dat de noodzakelijke veranderingen in leefstijl ook pijn kunnen doen en verlies kunnen geven. Benoem dat en begeleid dat, zeggen deze pedagogen.

De rode draad

Als we het pleidooi over de pedagogiek van de hoop naast onze eerdere bevindingen over de omgangsstrategieën, denkpatronen en de betekenis van meedoen en meebepalen leggen, dan zien we duidelijk verbindingen. Opvoeders krijgen de rol om kinderen en jongeren te helpen op zoek te gaan naar oplossingen en toekomstperspectief, om denkpatronen bij kinderen en jongeren uit te dagen en om hen actief bij initiatieven te betrekken. We zien minder dat de pedagogiek van de hoop oog heeft voor de noodzaak om geregeld de ontspanning op te zoeken. Ook plaatst het de volwassenen in de rol van model, waarin het voorleven van passend denken en gedrag voor kinderen en jongeren belangrijk is. Zoals we eerder constateerden is dat weinig realistisch, omdat ook veel volwassenen nog zoeken naar hoe zij zich tot de klimaatverandering moeten verhouden. Wat ons betreft maakt dit het vraagstuk alleen maar pedagogisch relevanter. Klimaatverandering is bij uitstek een onderwerp waarin je als volwassene de kinderen en jongeren kan voorleven hoe je omgaat met niet-weten en onzekerheden in het leven. Het laat zien hoe je al lerend met elkaar op zoek kan en mag gaan naar een meer duurzame leefwijze, en hoe kinderen, jongeren en opvoeders daarin samen kunnen optrekken. Het laat ook zien dat een succesvolle aanpak niet een verantwoordelijkheid is van het individu of een optelsom van individuen, maar ook van het collectief van burgers, politiek, bedrijven enzovoort. De hoop is in dat licht niet te putten uit zekerheden en de individuele acties. Wel is die te putten uit een groeiend aantal volwassenen dat – samen met kinderen en jongeren, individueel én in collectieve verbanden - al lerend bijdraagt aan een duurzame toekomst.

Naar zichtbare resultaten

Het moeilijke van de geleidelijke klimaatverandering is dat het gaat om langzame processen. Aanpassingen in de leefwijze vertalen zich op de korte termijn niet merkbaar in een rem op de opwarming van de aarde. Sterker nog, zoals we eerder constateerden is de kans groot dat de situatie van het klimaat de komende jaren eerst nog verslechtert. Wordt het vanuit pedagogisch perspectief dan niet erg moeilijk om kinderen en jongeren te leren en te motiveren dat hun inzet ertoe doet?

Om twee redenen hoeft niet het geval te zijn. In de eerste plaats is het resultaat van de inspanningen wel degelijk te zien. Zaak is daarbij de pijlen te richten op meetbare of merkbare dingen die van belang zijn in verband met de aanpak van klimaatverandering, zoals de vermindering van het gasverbruik thuis of van de hoeveelheid afval die de kinderen in de klas dagelijks in de prullenbak gooien. De tweede reden is fundamentele. Die houdt in dat het goed is om kinderen en jongeren te leren dat

bijdragen aan een groter doel – ook als dat niet direct zichtbaar is – hoort bij onze samenleving en bijdraagt aan een betekenisvol leven.⁶⁰ Feitelijk draait het hier om de rol van de opvoeding in de overdracht en ontwikkeling van waarden en in de zingeving in het leven. Net zoals we geld ophalen voor Giro 555 als er ergens in de wereld een noodsituatie is, passen we ook onze leefstijl aan in de hoop dat we daarmee een duurzame toekomst realiseren. Hoe meer kinderen, jongeren en volwassenen een bijdrage leveren, hoe geslaagder de actie. Meedoen is hier het resultaat.

4.2 Een gezond denkpatroon aanleren

Begin vroeg

Als opvoeders hun kinderen op vroege leeftijd laten kennismaken met de natuur en met duurzaam gedrag, blijken die kinderen op latere leeftijd meer betrokken te zijn bij het milieu.⁶¹ Verder geldt – in de wetenschap dat eenmaal verankerde denkpatronen moeilijk te veranderen zijn – dat het zinvol is dat opvoeders eraan bijdragen dat kinderen zo vroeg mogelijk een functioneel denkpatroon aanleren. Dat denkpatroon helpt mentaal gezond met de materie om te gaan én bij te dragen aan de oplossing van het mondiale probleem. Voor zover we dat op nu basis van de literatuur kunnen zeggen, lijkt dat drie dingen in te houden:

- **Bespreek het probleem, de oplossingen en een hoopvolle toekomst**

Het is belangrijk dat opvoeders stimuleren dat kinderen en jongeren kennis maken met het probleem en daarover hun gevoelens uiten, en dat opvoeders aangeven dat deze gevoelens normaal zijn en dat veel mensen hetzelfde ervaren. Daarbij is het uiteraard zaak aan te sluiten bij de ontwikkelingsleeftijd: klein en gericht op de directe omgeving of beleving bij het jonge kind en ook meer op de samenleving gericht op oudere leeftijd. Het helpt daarbij om waardering uit te spreken over wat er gebeurt om het toekomstperspectief beter te maken. En eerlijk te zeggen dat de verandering in leefstijl die nodig is pijn kan doen omdat we wellicht afscheid moeten nemen van leuke dingen die erg slecht zijn voor het klimaat. Maar wijs ook op de positieve ontwikkelingen die hoopvol zijn en in een stroomversnelling komen.

- **Werk mee aan oplossingen**

Het is zinvol om in het gezin, de school en de buurt te werken aan oplossingen.⁶² Het verdient extra waardering als het kind en de jongere er zelf ook actief aan bijdraagt en met ideeën komt. Houd er rekening mee dat dit alles weer op een manier gebeurt die past bij de leeftijd.

- **Even niet is ook goed**

Het is goed om kinderen en jongeren te leren dat het normaal en gezond is om in het hier-en-nu ontspanning te zoeken en niet voortdurend met de problemen van de wereld bezig te zijn. Soms is een korte of langere pauze in de eigen bijdrage aan de oplossing nodig om de kracht te vinden door te gaan. Het nieuws even minder volgen en leuke dingen gaan doen draagt bij aan de mentale gezondheid en de veerkracht.

4.3 Samen optrekken in meedoen, meedenken en meebeslissen

Een uitnodiging aan kinderen en jongeren

Het is een belangrijke verantwoordelijkheid van opvoeders om samen handen en voeten te geven aan een duurzamer leven. Het als opvoeders voorleven en praktiseren van dat duurzame gedrag werkt aanstekelijk. Dat zal niet alleen voor jonge kinderen gelden, maar ook voor jongeren. Nodig daarbij kinderen en jongeren niet alleen uit om mee te doen. Ook meedenken en meebeslissen over verdere stappen in de aanpak van het klimaatprobleem zijn van belang. Dat kan dat op alle niveaus: in het gezin, op school, in de gemeente, in de regio, op Rijksniveau, in Europa en bij wereldconferenties. Onderzoekers wijzen erop dat dit leidt tot een effectiever en rechtvaardiger klimaatbeleid.⁶³

En opvoeders kunnen van hun kinderen leren

Tegelijk helpt het als opvoeders zich ervoor openstellen dat ze op dit terrein van kinderen en jongeren iets kunnen leren. Opvoeders zullen eraan moeten wennen dat hun kinderen soms meer weten over wat er op klimaatgebied gebeurt dan zichzelf.⁶⁴ Sommige ouders zijn in hun bereidheid om hun gedrag aan te passen wellicht veel minder ver dan hun kind. Dan helpt het als kinderen en jongeren op school leren hoe ze in het gezin op zoek kunnen gaan naar oplossingen voor de verschillen. Vertel bijvoorbeeld als kind of jongere dat je je zorgen maakt over de toekomst en wat je op school leert over wat eraan te doen is. Vraag naar wat je ouders ervan vinden. Laat als leerkracht of docent de leerlingen op je school in bijvoorbeeld duurzaamheidsprojecten tentoonstellingen maken voor ouders en ontmoetingen tussen ouders organiseren. Het is een kwestie van samen optrekken. Hoop creëer je in dit geval niet in je eentje, maar ontstaat in een wisselwerking met anderen.⁶⁵

4.4 Werken aan sterke relaties en diversiteit in ontmoetingen

Investeer als opvoeder in je gezin en je netwerk

Goede gezinsrelaties en contacten in de familie, school en buurt zorgen voor een grotere veerkracht. Ze zorgen voor een verbondenheid en een vangnet. Ze bieden een netwerk voor het uitwisselen van gevoelens en tips om te handelen. Ook helpen ze mentale gevolgen van ingrijpende gebeurtenissen – zoals overstromingen – te beperken.⁶⁶ Voorts bieden ze ontspanning door met elkaar leuke dingen te doen. Het heeft dus veel zin om als opvoeder te investeren in relaties en contacten in de familie, school en buurt. Verder geldt dat dergelijke sociale verbanden laten zien dat mensen iets voor elkaar willen doen zonder dat ze daar zelf altijd direct belang bij hebben. Opvoeders kunnen daarbij de belangrijke waarde uitdragen dat elkaar steunen en werken aan een fijne samenleving, ook voor de toekomst, hoort bij het leven.

Treed ook buiten je ‘bubbel’

De contacten hoeven niet alleen tussen gelijkgezinden plaats te vinden. Ontmoetingen met heel verschillende personen met uiteenlopende opvattingen zijn nuttig. Ze helpen een repertoire op te bouwen in het denken waarin probleemoplossing, toekomstperspectief en leven in het hier-en-nu elkaar kunnen afwisselen. Die personen zijn wellicht niet de leeftijdsgenoten en volwassenen in de eigen ‘bubbels’. Diversiteit lijkt eerder het sleutelwoord: ontmoeting van leeftijdsgenoten buiten de eigen sociale kringen en een kennismaking met inspirerende volwassenen. Opvoeders kunnen een

belangrijke rol spelen in het faciliteren van die ontmoetingen, bijvoorbeeld door hun kinderen met anderen in contact te brengen, te wijzen op interessante sprekers en dwarse denkers op internet of hen mee te nemen naar bijeenkomsten. Maar het helpt ook te vragen of de kinderen of jongeren mee willen helpen zoeken naar mensen die bijvoorbeeld interessante ideeën hebben en de hoop op een leefbare wereld in de toekomst versterken. Zo komt het van twee kanten.

4.5 Rol van medeopvoeders in andere domeinen

Opvoeders buiten het gezin

Tot nu toe hebben we vooral gesproken over opvoeders in het algemeen en ouders in het bijzonder. Het is echter niet de exclusieve verantwoordelijkheid van ouders om de opvoeding voor een duurzamer leven vorm te geven. Ook andere opvoeders, zoals pedagogisch medewerkers in de kinderopvang, leerkrachten en docenten in het onderwijs, werkers in het jeugdwerk en vrijwilligers in de scouting spelen een rol. Het voert te ver om daar op deze plaats diep op in te gaan; in een ander traject besteden we hier in algemene zin meer aandacht aan onder het motto van 'Een sterke pedagogische basis'.⁶⁷ De eerste verkenning van de literatuur over klimaatverandering leert ons dat er redelijk wat informatie te vinden is over de rol van de kinderopvang en het onderwijs. We volstaan met een korte illustratie van hoe de medeopvoeders in die domeinen hun rol kunnen invullen.

De kinderopvang en de buitenschoolse opvang (bso)

Verschillende studies laten zien dat natuur een gunstige invloed heeft op de totale ontwikkeling van kinderen.^{68,69} Voor pedagogisch medewerkers in de kinderopvang en de bso betekent dit dat zij er goed aan doen om kinderen de gelegenheid te bieden om in die natuur te spelen en op ontdekkings-tocht te gaan. Het zorgt voor meer beweging en stimuleert de fantasie, spelontwikkeling en sociale en emotionele ontwikkeling. Dat is mede de reden dat samenwerkingsverbanden en organisaties als Gezonde Kinderopvang en Instituut voor Natuur- en Milieu-educatie (IVN) suggesties verzamelen en delen over hoe de kinderopvang en de bso activiteiten in en over de natuur kunnen vormgeven. Zo ontwikkelt het IVN samen met kinderopvang en scholen zogeheten *Tiny Forests*, kleine bossen van niet meer dan een voetbalveld groot. Naast de kennismaking met de natuur en de leuke speel- en ontdek-kingsruimte die dit voor de kinderen oplevert, leiden de bossen ook tot meer biodiversiteit en dragen ze bij aan CO₂-opslag en het vasthouden van water in de omgeving.⁷⁰ De laatste jaren krijgen deze initiatieven er een belangrijke dimensie bij. Zoals we eerder beschreven, blijkt dat kinderen die op vroege leeftijd kennismaken met de natuur en met duurzaam gedrag, op latere leeftijd meer betrokken zijn bij het milieu.⁷¹ Langs deze weg dragen de kinderopvang en bso spelenderwijs bij aan een duurzamere toekomst.

Het onderwijs

Een van de kerndoelen van het onderwijs is dat leerlingen leren over het klimaat en de energiebronnen in ons land en in de wereld. Verschillende bronnen in de literatuur wijzen erop dat het niet volstaat om leerlingen goed te informeren over klimaatverandering en te proberen ze dit te laten begrijpen.^{72, 73, 74, 75, 76} Het overdragen van kennis hierover aan kinderen en jongeren zonder een hoopvol handelingsperspectief kan slecht uitpakken, zo klinkt het. Het kan verlamdend werken vanwege het

beeld van een akelige toekomst, en het kan apathie en negativisme in de hand werken. Onderwijs dat zich eenzijdig richt op kennisoverdracht zou in dat licht te zien zijn als risicofactor voor het welzijn van kinderen en jongeren. Het is daarom zaak goede kennisoverdracht te combineren met een actie-gerichte benadering met een hoopvol toekomstperspectief. In de literatuur zijn daarvoor interessante aanbevelingen te vinden:

- Leerkrachten kunnen kinderen en jongeren stimuleren op zoek te gaan naar *alternatieve scenario's voor de toekomst*.⁷⁷ Die scenario's kunnen bijvoorbeeld gaan over vragen als: hoe ziet een CO₂-neutrale toekomst eruit? Wat is daarin het beeld van een duurzame stad? Welke voorbeelden zijn daar nu al van?
- Ook is het mogelijk *duurzaamheidsvraagstukken te koppelen aan gebruiksvoorwerpen die voor kinderen en jongeren belangrijk zijn*, zoals hun smartphone. Waar komen bijvoorbeeld de materialen daarvoor vandaan, wat betekent dit voor het milieu en hoe is de invloed op dat milieu te verkleinen?⁷⁸
- Omdat duurzamer leven een zoektocht is, moet er *ruimte zijn om oplossingen te bedenken, uit te proberen en daar van te leren*. Dat biedt een kans om het werken aan duurzaamheid uit de sfeer van het doemdenken te halen: het is spannend, vraagt om creativiteit, ondernemendheid en biedt een interessant toekomstperspectief.⁷⁹ Welke ondernemingen zijn bijvoorbeeld in de regio flink aan het verduurzamen? Wat komen ze allemaal tegen en hoe lossen ze dat op? Welke inspirerende voorbeelden vinden we op internet?

Voor scholen zijn programma's ontwikkeld die een arsenaal aan activiteiten bieden. Bekend zijn de zogeheten *Eco-Schools*⁸⁰ en de *Whole School Approach* van de coöperatie Leren voor Morgen.^{81, 82} Kenmerkend voor dit soort programma's is dat ze kinderen en jongeren niet alleen kennis bieden en in de actiestand zetten, maar ook werken aan een positief toekomstperspectief. Interessant bij de *Whole School Approach* is het expliciete uitgangspunt dat zowel de leerlingen als de onderwijzers op dit vlak het nodige te leren hebben. Ook hier is dus te zien dat kinderen, jongeren en volwassenen samen kunnen optrekken om een duurzamere toekomst vorm te geven. Het is de pedagogiek van de hoop in optima forma.

Noten

- * Een noot met alleen vermelding van auteur(s) en jaartal verwijst naar de eerste noot waarin de publicatie is genoemd en volledig is weergegeven.
- 1 **Intergovernmental Panel on Climate Change / IPCC (2022).** *Climate change 2022. Impacts, adaptation, and vulnerability.* Geneva: World Health Organization, IPCC Working Group III.
  - 2 **World Meteorological Organization (2022).** *Global Annual to Decadal Climate Update. Target years: 2022 and 2022-2026.* Geneva: World Meteorological Organization. <https://hadleyserver.metoffice.gov.uk/wmolc/>
  - 3 <https://www.rivm.nl/klimaat-en-gezondheid>
  - 4 **Clayton, S. (2020).** Climate anxiety: Psychological responses to climate change. *Journal of Anxiety Disorders*, 74. DOI: [10.1016/j.janxdis.2020.102263](https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2020.102263)
  - 5 **World Health Organization / WHO (2021).** *COP26 special report on climate change and health: the health argument for climate action.* Geneva: World Health Organization.
  - 6 Clayton (2020)
  - 7 **Clayton, S., Manning, C. M., Krygsman, K. & Speiser, M. (2017).** *Mental Health and Our Changing Climate: Impacts, Implications, and Guidance.* Washington, D.C.: American Psychological Association, and ecoAmerica.
  - 8 www.nji.nl/klimaatverandering
  - 9 World Health Organization / WHO (2021)
  - 10 **Sanson, A.V., Van Hoorn, J. & Burke, S.E.L. (2019).** Responding to the Impacts of the Climate Crisis on Children and Youth. *Child Development Perspectives*, 13 (4), p. 201–207.
  - 11 Sanson e.a. (2019)
  - 12 **World Health Organization / WHO (2022).** *Mental health and Climate Change: Policy Brief June 3rd 2022.* Geneva: World Health Organization.
  - 13 Clayton (2020)
  - 14 Clayton (2020)
  - 15 **Cianconi, P., Betrò, S. & Janiri, L. (2020).** The Impact of Climate Change on Mental Health: A Systematic Descriptive Review. *Frontiers in Psychiatry*, 11. DOI: [10.3389/fpsyt.2020.00074](https://doi.org/10.3389/fpsyt.2020.00074)
  - 16 **Chen, S., Bagrodia, R., Pfeffer, C.C., Meli, L.M. & Bonanno, G.A. (2020).** Anxiety and resilience in the face of natural disasters associated with climate change: A review and methodological critique. *Journal of Anxiety Disorders*, 76. DOI: [10.1016/j.janxdis.2020.102297](https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2020.102297)
  - 17 Clayton (2020)
  - 18 **Baker, C., Clayton, S. & Bragg, E. (2021).** Educating for resilience: parent and teacher perceptions of children's emotional needs in response to climate change. *Environmental Education Research*, 27:5, 687-705, DOI: [10.1080/13504622.2020.1828288](https://doi.org/10.1080/13504622.2020.1828288).
  - 19 <https://www.nji.nl/klimaatverandering/feiten-en-cijfers>
  - 20 **Kidsweek/Save the Children (2019).** *Nederlandse Kinderen: 'Over 50 jaar is er geen aarde meer'.* Groningen/Haarlem: Kien Onderzoek.
  - 21 Clayton (2020)
  - 22 World Health Organization / WHO (2022).
  - 23 **Taylor, S. (2020).** Anxiety disorders, climate change, and the challenges ahead: Introduction to the special issue Steven Taylor. *Journal of Anxiety Disorders*, 76. DOI: [10.1016/j.janxdis.2020.102313](https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2020.102313)
  - 24 Clayton (2020)
  - 25 Chen e.a. (2020)
  - 26 **Lawrence, E., Thompson, R., Fontana, G. & Jennings, N. (2021).** *The impact of climate change on mental health and emotional wellbeing: current evidence and implications for policy and practice. Briefing paper No 36.* London: Imperial College London, Grantham Institute. DOI: [10.25561/88568](https://doi.org/10.25561/88568)
  - 27 Chen e.a. (2020)
  - 28 Chen e.a. (2020)
  - 29 Taylor e.a. (2020)
  - 30 **Cobham, V.E., McDermott, B., Haslam, D. & Sanders, M.R. (2016).** The Role of Parents, Parenting and the Family Environment in Children's Post-Disaster Mental Health. *Current Psychiatry Reports*. DOI: [10.1007/s11920-016-0691-4](https://doi.org/10.1007/s11920-016-0691-4).
  - 31 Chen e.a. (2020)
  - 32 Taylor e.a. (2020)

- 33 Baker e.a. (2021)
- 34 **Ojala, M. (2012).** How do children cope with global climate change? Coping strategies, engagement, and well-being. *Journal of Environmental Psychology*, 32, 225-233. DOI: [10.1016/j.jenvp.2012.02.004](https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2012.02.004).
- 35 Clayton (2020)
- 36 World Health Organization / WHO (2022).
- 37 Clayton (2020)
- 38 **Hahn, E.R. (2021).** The developmental roots of environmental stewardship: Childhood and the climate change crisis. *Current Opinion in Psychology*, 42, 19–24. DOI: [10.1016/j.copsyc.2021.01.006](https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2021.01.006)
- 39 **Lee, K., Gjersoe, N., O'Neill, S. & Barnett, J. (2020).** Youth perceptions of climate change: a narrative synthesis. *WIRE's Climate Change*, 11: e641. DOI: [10.1002/wcc.641](https://doi.org/10.1002/wcc.641).
- 40 **Wals, A. (2018).** De duurzame school. In: Van twaalf tot achttien. *Vakblad voor Voortgezet onderwijs*, 28 (8) p. 12-15.
- 41 **Winter, M. de (2017).** *Pedagogiek Over Hoop. Het onmiskenbare belang van optimisme in opvoeding en onderwijs. Rede ter gelegenheid van het afscheid als Faculteitshoogleraar Maatschappelijke Opvoedingsvraagstukken aan de Universiteit Utrecht.* Utrecht: Universiteit Utrecht.
- 42 Clayton (2020)
- 43 **Veertien Nederlandse Adviesraden (2022).** *Jongeren en het zorgen voor hun morgen.* <https://www.gezondheidsraad.nl/documenten/overige/2022/05/23/jongeren-en-het-zorgen-voor-hun-morgen>
- 44 Ojala (2012)
- 45 **Zomeren, M. van, Pauls, I.L. & Cohen-Chen, S. (2019).** Is hope good for motivating collective action in the context of climate change? Differentiating hope's emotion- and problem-focused coping functions. *Global Environmental Change*, 58, 101915. DOI: [10.1016/j.gloenvcha.2019.04.003](https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2019.04.003)
- 46 **Perkins, K.M., Munguia, N., Moure-Eraso, R., Delakowitz, B., Giannetti, B.F., Liu, G., Nurunnabi, M., Will, M. & Velazquez, L. (2018).** International perspectives on the pedagogy of climate change. *Journal of Cleaner Production*, 200: 1043e1052. DOI: [10.1016/j.jclepro.2018.07.296](https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2018.07.296)
- 47 Ojala (2012);
- 48 **Valk, R. & Winter, M. de (2018).** Zit er genoeg hoop en optimisme in ons onderwijs? In: Van twaalf tot achttien. *Vakblad voor Voortgezet onderwijs*, 30 (5) p. 5-9.
- 49 **Hahn, E.R. (2021).** The developmental roots of environmental stewardship: Childhood and the climate change crisis. *Current Opinion in Psychology*, 42, p. 19–24. DOI: [10.1016/j.copsyc.2021.01.006](https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2021.01.006)
- 50 Intergovernmental Panel on Climate Change / IPCC (2022)
- 51 **Plautz, J. (2020).** The environmental burden of Generation Z. *Washington Post*, February 3rd, 2020.
- 52 Sanson e.a. (2019)
- 53 Intergovernmental Panel on Climate Change / IPCC (2022)
- 54 **Thijssen, R., Duist, L. van, Bot, W., Werf, G van der & Verheggen, P.P. (2020).** *Vijf tinten groener. Nederlanders op weg naar een duurzamere samenleving.* Amsterdam: Motivaction.
- 55 Sanson e.a. (2019)
- 56 **Mommers, J. (2021).** Dit is de staat van het klimaat. Drie hoopvolle en drie zorgwekkende ontwikkelingen. *De Correspondent*. <https://decorrespondent.nl/13164/dit-is-de-staat-van-het-klimaat-drie-hoopvolle-en-drie-zorgwekkende-ontwikkelingen/1450791276-5ab4aa5d>.
- 57 De Winter (2017, p. 7)
- 58 De Winter (2017, p. 17)
- 59 **Stoutenburg Academie (2014).** *De klimaatcrisis en een pedagogiek van de hoop.* Stoutenburg: Stoutenburgacademie.
- 60 **Both, K. (2014).** Een pedagogiek van de hoop. Stellingen en toelichting. In: Stoutenburg Academie (Red.). *De klimaatcrisis en een pedagogiek van de hoop*, p. 7-13. Stoutenburg: Stoutenburgacademie.
- 61 Hahn e.a. (2021)
- 62 **Leij, T. van der, Avraamidou, L., Wals, A. & Goedhart, M. (2021).** Supporting Secondary Students' Morality Development in Science Education. *Studies in Science Education*. DOI: [10.1080/03057267.2021.1944716](https://doi.org/10.1080/03057267.2021.1944716)
- 63 Intergovernmental Panel on Climate Change / IPCC (2022)
- 64 <https://www.nrdc.org/stories/your-guide-talking-kids-all-ages-about-climate-change>
- 65 Both (2014)
- 66 Cobham e.a. (2016)
- 67 <https://www.nji.nl/sterke-basis-voor-de-jeugd>
- 68 Cianconi e.a. (2020)
- 69 <https://www.ivn.nl/wat-wij-doen/kind-en-natuur/onderzoek> en <https://www.gezondekinderopvang.nl/themas-0-4-jaar/groen>
- 70 <https://www.ivn.nl/tinyforest>

- 71 Hahn e.a. (2021)
- 72 Both (2014)
- 73 **Jones, C.A. & Davidson, A. (2021).** Disempowering emotions: The role of educational experiences in social responses to climate change. *Geoforum*, 118, p. 190–200. DOI: [10.1016/j.geoforum.2020.11.006](https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2020.11.006) .
- 74 Leij e.a. (2021)
- 75 Plautz (2020)
- 76 Wals (2018)
- 77 Ojala (2012)
- 78 Wals (2018)
- 79 Wals (2018)
- 80 <https://eco-schools.nl/over-eco-schools/hoe-het-werkt>
- 81 <https://wholeschoolapproach.lerenvoormorgen.org/nl/>
- 82 **Mathie, R. G. and Wals, A.E.J. (2022).** *Whole School Approaches to Sustainability: Exemplary Practices from around the world*. Wageningen: Education & Learning Sciences/Wageningen University. DOI: [10.18174/566782](https://doi.org/10.18174/566782).

A young woman with her hair in a bun, wearing a bright yellow rain jacket and carrying a large green backpack, is smiling and looking off to the side. She is standing in front of a brick building with a bicycle parked nearby.

Het Nederlands Jeugdinstituut is een onafhankelijk en betrokken kenniscentrum dat actuele kennis over jeugd, vakmanschap en de organisatie van het jeugdveld verzamelt, verrijkt, duidt en deelt.

© 2022 Nederlands Jeugdinstituut

Alle informatie uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt worden. Graag de bron vermelden.

Een Engelstalige versie van dit essay en meer informatie is beschikbaar op:
www.nji.nl/klimaatverandering

Fotografie: EyeEm

Vormgeving: Concreet geeft Vorm

Auteur: Tom van Yperen

Tekstredactie: Jolanda Keesom